

ACTES DEL IV CONGRÉS D'ARQUEOLOGIA MEDIIEVAL I MODERNA A CATALUNYA

Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010

Volum I

Crèdits

Edita

Ajuntament de Tarragona
Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM)

Col·lecció

TAU-Treballs d'Arqueologia Urbana número 3
Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya

Coordinació

Isabel Fernández del Moral (ACRAM)
Joan Menchon (Ajuntament de Tarragona)
Josep M. Vila (ACRAM)

Consell de redacció

Jordi Aguelo (ACRAM)
Gemma Caballé (ACRAM)
Marina Miquel (ACRAM)
Lourdes Moret (ACRAM)
Montse Piñeiro (ACRAM)
Alba Rodríguez (ACRAM)
Carme Subiranas (ACRAM)

Correcció lingüística

Assumpta Grabolosa (Badabdoc Comunicació SCP)

© dels textos i les imatges

els autors

Disseny gràfic i maquetació

Centaures del Desert

Disseny de portada

Gabinet de Disseny Gràfic, Ajuntament de Tarragona

© d'aquesta edició

Ajuntament de Tarragona
Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM)

Impressió

IV CONGRÉS D'ARQUEOLOGIA MEDIEVAL I MODERNA A CATALUNYA

Organització

Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval
(ACRAM)
Ajuntament de Tarragona

Comité científic

Maria Bonet (URV)
Antoni Caballé (GC)
Albert López (SPAL)
Josep M. Macias (ICAC)
Joan Menchon (Ajuntament de Tarragona)
Maite Miró (GC)
Isidre Pastor (Ad'AC)
Eduard Riu (GC)
Francesc Tarrats (MNAT)
Antoni Virgili (UAB)

Coordinació

Joan Menchon (Ajuntament de Tarragona)
Josep M. Vila (ACRAM)

Comité organitzador

Jordi Aguelo (ACRAM)
Gemma Caballé (ACRAM)
Isabel Fernández del Moral (ACRAM)
Marina Miquel (ACRAM)
Lourdes Moret (ACRAM)
Montserrat Piñeiro (ACRAM)
Alba Rodríguez (ACRAM)
Carme Subiranas (ACRAM)

Amb la col·laboració de

Departament de Cultura
Generalitat de Catalunya

Amb el suport de

Institut Municipal d'Educació de Tarragona
Empresa Municipal de Mitjans de Comunicació de Tarragona SA
Antequem
Arqueociència SC SL
Arrago SL
Codex-Arqueologia i Patrimoni
Estrats
Janus SL

In memoriam

Dr. Manuel Riu i Riu (1929-2011)

Dr. Xavier Dupré i Raventós (1956-2006)

EL JACIMENT DE SANT GENÍS DE TAPIOLES (VALLGORGUINA). L'OCUPACIÓ ALTMEDIEVAL (SEGLES VII-IX)

Ivan Salvadó Jambrina, Lluís Vila Bonamusa*

Introducció

El jaciment de Sant Genís de Tapioles està situat a la comarca del Vallès Oriental, al veïnat de Tapioles, que forma part del terme municipal de Vallgorguina. El seu emplaçament està emmarcat dins la Serralada Litoral, concretament a la serra del Corredor, en una zona boscosa localitzada a uns 150 m de l'ermita de Santa Eulàlia, a l'oest del centre urbà. El jaciment era conegut des dels anys 80 i, gràcies a l'interès i a la iniciativa de l'Ajuntament de Vallgorguina, s'inicià el projecte de recuperació de les restes de l'església de Santa Eulàlia i de Sant Genís.

Durant els mesos de gener i febrer de 2003, es va fer una primera intervenció arqueològica al jaciment de Sant Genís, sota la direcció tècnica d'Esther Rodríguez Requena (Actium scp). En aquesta intervenció van quedar al descobert tres murs corresponents a les façanes nord, sud i oest de l'església de Sant Genís de Tapioles i es van excavar els nivells d'enderroc de l'interior. També es van detectar restes d'època romana anteriors a la construcció de l'edifici religiós. Posteriorment es van portar a terme dues campanyes més (al mes de maig de 2003 i 2004) sota la direcció tècnica d'Iván Salvadó Jambrina (Estrats,sl). En aquestes campanyes es va excavar la zona situada davant la façana principal de l'església i part de la zona externa de la façana nord.

Síntesi històrica

S'ha de situar la construcció de Sant Genís en un moment en què els grans dominis eclesiàstics s'estenien pel Vallès, en especial els del monestir de Sant Cugat. La primera notícia històrica que fa referència a l'església de Sant Genís de Tapioles prové d'un precepte amb data del 9 de setembre de l'any 878. En aquest, Carles el Calb confirmava al bisbe de Barcelona, de nom Frodolí, les primitives concessions imperials, entre les quals hi havia la possessió d'una cel·la consagrada a Sant Genís i a Santa Eulàlia:

"... Et ad ipsam ecclesiam concedimus et per hoc preceptum nostre auctoritatis confirmamus cellam

Sancte Eulalie et Sancti Genesis, sicut louencianus presbiter de eremo traxit et quod incultum reliquidm, cum omnibus apenditiis suis, molinis, terris et ortis et agrum qui est situs iuxta strata publica prope uillam Pinellos..." (RODRIGO, 2003, 6).

Gràcies a les donacions comtals i d'altres senyors, fetes amb anterioritat a l'any 911, el monestir de Sant Cugat esdevingué el senyor directe de la vall de Palautordera i de Vallgorguina. La confirmació d'aquests dominis es troba en un document del rei franc Lotari corresponent a l'any 986:

"...vallem quam vocant Gregoria, cum suis terminis et aiacentiis alodum quod vocant Tapiolas, cum ecclesiis ibidem fundatis s. Genesis et s. Eulalie, cum decimus et primiciis et finibus et terminis..." (RODRIGO, 2003, 7).

Aquest és el primer cop en què es parla de dues cel·les separades i ja podem considerar-los com dos santuaris separats. Aquestes cel·les, segons es desprèn de documents del segle XI i XII, estaven vinculades a una agrupació de monjos (BANÚS, BOSCH, RODRIGO 2003, 13).

L'any 1002, es portà a terme la confirmació papal del precepte de l'any 986. En aquest, tornen a sortir anomenades les cel·les de Sant Genís i Santa Eulàlia:

"...S. Genesis et Sancta Eulalia que uocant monasterium sive Tapioles" (VILAGINÉS 1987, 55).

A partir de principis del segle XII, pel que fa a Sant Genís de Tapioles, trobem silenci en la documentació escrita i només s'esmenta, de manera esporàdica, Santa Eulàlia.

Evolució històrica del jaciment

Les tres campanyes d'excavació portades a terme al jaciment de Sant Genís de Tapioles han donat com a resultat la documentació de tres fases d'ocupació, diferenciades per la cronologia i per les funcionalitats de cadascuna.

* Estrats, SL.

- Fase 1. L'assentament baiximperial (segle IV dC)

L'ocupació romana del jaciment no havia estat documentada fins a la primera intervenció arqueològica (Arrago, s.l.)

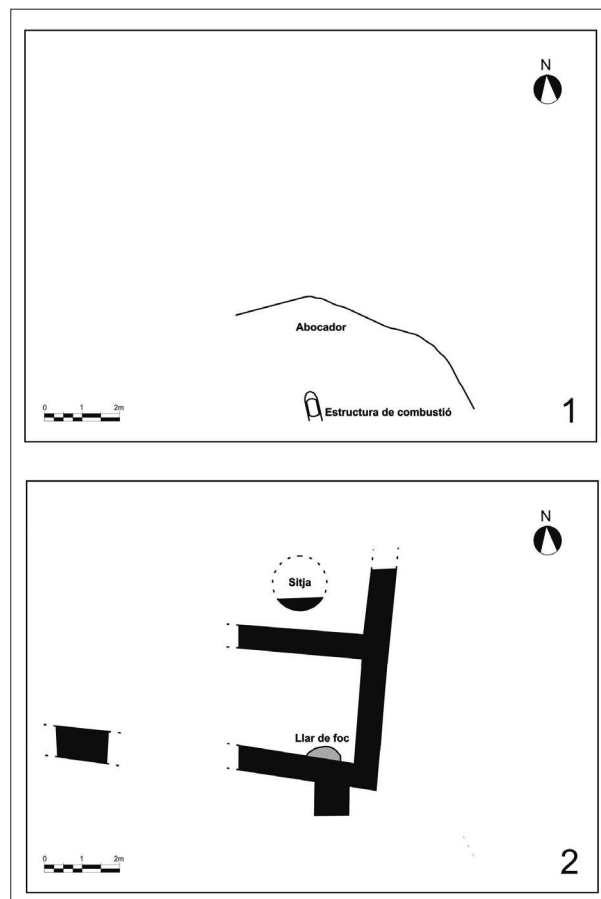
lògica. Dins d'aquesta fase s'han documentat dos moments cronològicament diferenciats, un primer moment situat aproximadament a la meitat del segle IV dC, i un segon situat durant la segona meitat del segle IV dC.

Dins el primer moment cronològic s'han documentat una sèrie d'estrats abocats dins una zona on el terreny geològic presentava un lleuger pendent vers el sud-oest. Aquests estrats presentaven unes característiques morfològiques molt semblants; en concret, eren estrats de terra amb presència de molts carbons, fet que feia que tinguessin una coloració fosca, gairebé negra. Durant l'excavació es van recuperar diversos materials arqueològics adscrits cronològicament a la meitat del segle IV dC¹.

La funcionalitat d'aquests estrats és força difícil de precisar, ja que només tenim un coneixement parcial del jaciment i no coneixem estructures que se'n relacionin. De totes maneres, podem pensar que es podria tractar d'estrats procedents de rebuïjos diversos, abocats dins el desnivell que presentava el terreny geològic en aquesta zona.

El segon moment documentat, dins d'aquesta fase, cal situar-lo poc temps després. Es tracta de l'excavació i posterior amortització d'un gran negatiu, que retallava en part l'estratigrafia abocada durant el primer moment i el substrat geològic. Aquest negatiu, del qual només coneixem un dels seus angles (cantonada nord-est) lleugerament arrodonit, tenia una profunditat d'1,60 m i el fons era lleugerament pla.

La seva funcionalitat també ens és del tot desconeguda, ja que amb les dades de les quals disposem no podem atorgar-li una funcionalitat clara. Tot i això, cal destacar que el substrat geològic de la zona era un bon material constructiu, fet que probablement va fer que s'excavessin forats a terra per recuperar material, que després era utilitzat en la construcció dels murs. El que sí coneixem és que aquest forat va restar poc temps buit, ja que els estrats que l'amortitzaven presentaven una cronologia situada poc temps després dels estrats retallats du-

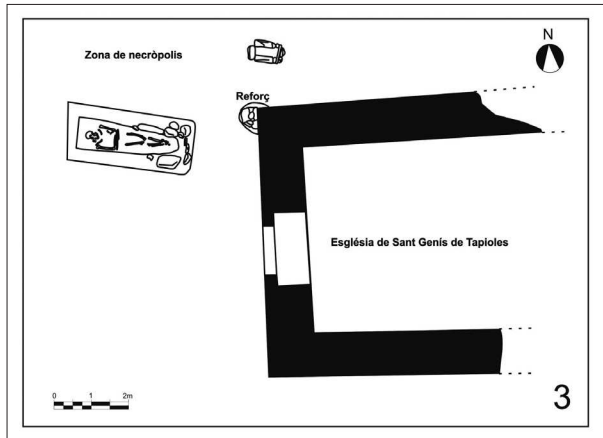
Làmina 1: Planta evolutiva del jaciment. 1. Fase 1. (Segle IV dC). 2. Fase 2. (Fins del segle VII – segle VIII). (Planimetries: Ivan Salvadó).

rant la seva construcció. L'amortització d'aquest forat es va fer progressivament, ja que enmig del procés de rebliment del negatiu, es van documentar les restes d'una estructura de combustió, possiblement relacionada amb el tractament del mineral de ferro. Aquesta estava excavada en un estrat d'amortització del gran negatiu, i presentava una planta rectangular (1m x 0,40m) amb els costats curts arrodonits. La seva secció era en "U" i tenia les parets est i oest rubefactades.

Els estrats que amortitzaven el gran negatiu responien a abocaments procedents de diversos rebuïjos. Cal destacar diversos abocaments de terra amb carbons i pedres sense treballar, algunes amb evidències d'haver estat en contacte amb el foc. Durant l'excavació es van recuperar diversos materials arqueològics adscrits cronològicament a la 2a. meitat del segle IV dC².

1 En destaquen les ceràmiques d'importació provinents del nord d'Àfrica: terra sigil·lada africana D i lucente, de cuina i àmfores. També s'han documentat fragments de terra sigil·lada hispànica i diverses monedes, entre les quals destaca un nummus de l'emperador Constantí II (337-340 dC.).

2 En destaquen les ceràmiques d'importació provinents del nord d'Àfrica: terra sigil·lada africana C i D, de cuina (una vora d'Òstia III, 267 i una d'Òstia III, 332) i àmfores. També s'han documentat fragments de terra sigil·lada hispànica i quatre monedes de l'emperador Constantí.

Làmina 2: planta evolutiva del jaciment. Fase 3. (Meitat del segle IX – segle XII). (-Planimetries: Ivan Salvadó).

En conjunt cal remarcar la importància d'aquesta fase, ja que fins a l'inici de les campanyes d'excavació no es tenia constància d'un assentament romà a Vallgorguina. Cal destacar el caràcter puntual d'aquesta ocupació, ja que els materials arqueològics recuperats fins ara, d'entrada, no fan pensar en l'existència d'una ocupació anterior al segle IV dC³ i sembla que aquesta no devia sobrepassar el final d'aquesta centúria.

En principi, tot i aquesta poca durada de l'assentament romà, ja que escassament va arribar a cent anys, cal pensar que no va ser un assentament marginal, ja que els materials arqueològics recuperats ens parlen de moltes ceràmiques importades, la majoria del nord d'Àfrica; d'un cert moviment monetari, presència de monedes procedents de diverses seques (Alexandria, *Londinium* o Roma) i de materials poc freqüents de trobar, com un fragment de terra sigil·lada *lucente*.

A part d'aquestes dades i d'aquestes possibles interpretacions, poc més es pot dir actualment d'aquest assentament, que sembla que és d'una major envergadura que el que ara mateix coneixem.

- Fase 2. L'assentament rural (finals del segle VII – segle VIII)

Sobre les restes romanes del segle IV dC es va construir una edificació, de la qual només coneixem parcialment dos dels seus àmbits (àmbits 1 i 2) i part de les seves façanes est i sud. Els tres murs documentats (les dues façanes i el mur que separa els àmbits 1 i 2) eren construccions de maçoneria bastides amb pedres mitjanes i grans, només desbastades en la seva cara exterior, disposades formant filades més o menys irregulars i lligades amb

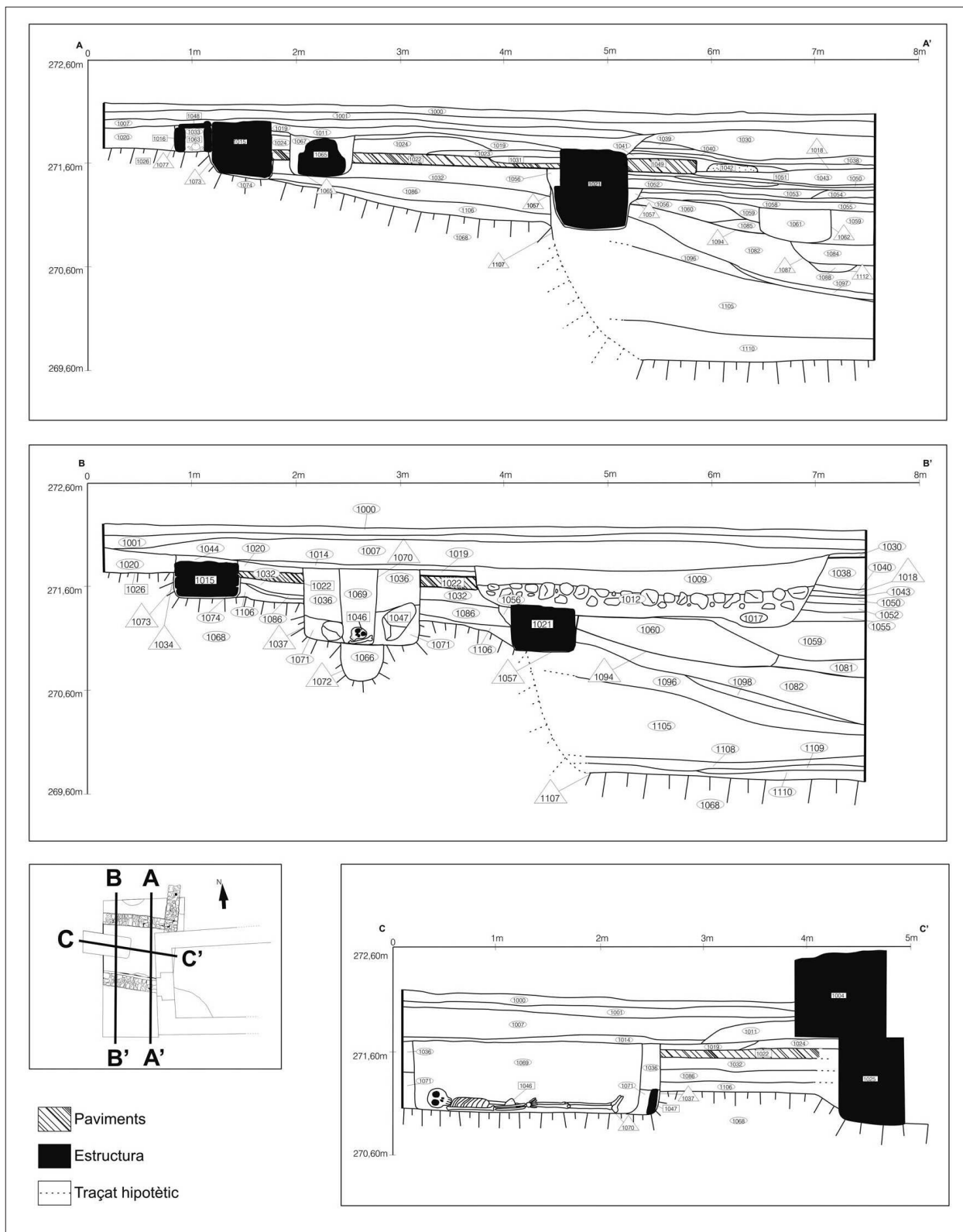
Figura 1: Vista de l'hàbitat rural de la Fase 2.

morter de calç de tonalitat blanca de mala qualitat. Les façanes feien 0,60 m d'amplada, mentre que el mur de compartimentació interna feia uns 0,55 m. Tots tres disposaven de fonamentacions encaixades dins de rases constructives que retallaven l'estratigrafia. Els fonaments presentaven diferents profunditats, depenent de la cota on es trobava el substrat geològic, i s'hi assentaven, a excepció dels trams que estaven bastits sobre els nivells de rebliment baiximperial amb més potència. En aquests casos, els fonaments presentaven una major profunditat, però no arribaven a assentar-se sobre el substrat geològic. Segurament les restes d'aquests murs formaven part dels sòcols sobre els quals s'aixecaven paraments bastits amb terra, que a causa del nivell d'arrasament d'aquesta fase no s'han pogut documentar.

La coberta d'aquest edifici estava formada per una teulada bastida amb *tegula* plana i *imbrex*, l'enderroc de la qual ha estat documentat a l'interior dels dos àmbits.

L'interior de l'edifici presentava dos tipus de paviments. En el cas de l'àmbit 1, es tractava d'un paviment de terra piconada, molt dur i molt anivellat, que s'adossava als murs perimetrals, mentre que en el cas de l'àmbit 2, el paviment era el substrat geològic retocat per aconseguir una superfície més plana. La utilització de dos tipus de paviments queda expli-

3 Tot i que no s'han documentat ni estructures ni estrats de cronologia anterior, sí que s'han recuperat alguns materials numismàtics adscrits a cronologies més antigues: un sesterci de l'emperador Luci Ver (161-162 dC), un Antoninià de l'emperador Galià (253-268 dC.) i una moneda de l'emperador Dioclecià (296-297 dC).

Làmina 3: seccions del jaciment. (Planimètries: Ivan Salvadó).

cada pel fet que sota el paviment de terra piconada hi havia els rebliments baiximperials i, per tant, era necessari adequar la superfície que havia de servir de nivell de circulació.

A l'interior de tots dos àmbits s'han documentat només dues estructures, una llar de foc a l'àmbit 1 i una possible sitja a l'àmbit 2. La llar de foc estava

adossada a la part interior de la façana sud de l'edifici, molt a prop de la cantonada sud-est i presentava una solera amb planta lleugerament circular. Es tractava d'una llar molt senzilla, sense cap tipus de preparació, practicada directament sobre el paviment de terra, que va ser amortitzada per un estrat de cendres barrejades amb fragments de ceràmica de cuina.

Figura 2: Vista de l'interior de l'església de Sant Genís de Tapioles.

La possible sitja documentada dins l'àmbit 2 retallava el substrat geològic i presentava segurament una planta circular. No va ser excavada, ja que la major part de l'estructura superava els límits de l'excavació.

El material ceràmic recuperat associat a aquesta fase procedeix principalment dels estrats d'amortització de l'edifici, d'algun estrat situat a la zona exterior i de l'excavació del paviment de terra piconada. Cal destacar que no s'han recuperat gaires fragments i que la majoria són informes. En conjunt, podem dir que es tracta de ceràmiques de producció local, en la seva totalitat ceràmiques de cuina, majoritàriament olles, amb els acabats grollers i absència total de decoracions. La gran part dels fragments ceràmics recuperats presenten una cocción en atmosfera reduïda, tot i que també hi ha fragments cuïts en atmosfera oxidant i mixta. Tot el repertori ceràmic pertany a produccions locals, amb absència de ceràmica importada. Només s'ha documentat, dins el paviment de terra piconada, un fragment d'africana de cuina, un fragment d'àmfora i un fragment de campaniana, tots ells totalment residuals. Aquest fet ens porta cronològicament, com a mínim, a finals del segle VII o en ple segle VIII.

De tot el conjunt ceràmic destaca una olla de cocción en atmosfera reduïda de perfil en "S", que presenta la vora lobulada. Paral·lels d'aquesta forma ceràmica els trobem als jaciments de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (ENRICH, ENRICH, SALES 2001, 26), Can Paleta

(Castellfollit del Boix) (ENRICH, ENRICH, SALES 2001, 9) i la Solana (Cubelles) (LÓPEZ, FIERRO 2001, 6). A tots tres, les cronologies proposades van des del segle V al segle XI. En concret, a Can Paleta es proposa una cronologia per a aquestes ceràmiques que comença a finals del segle VII i acaba durant el segle VIII.

També s'ha recuperat una altra forma característica d'aquestes cronologies. Es tracta d'una vora d'olla bisellada, de cocción en atmosfera reduïda, amb una petita estria a la part exterior. Paral·lels similars d'aquesta forma ceràmica els trobem als jaciments del Pla dels Serradors (les Franqueses del Vallès) (MUÑOZ 2007, 535-546), de l'antiga Hostatgeria de la Salut (Sabadell) (ROIG, 2007, 559-584) i del Serrat dels Tres Hereus (Casserres) (FOLCH, GIBERT, MARTIN, RODRIGO 2007, 753-757). A tots tres, les cronologies proposades van entre els segles VII i VIII.

A part de les datacions que ens proporciona l'estudi del conjunt ceràmic, disposem d'altres dades que ens ajuden a situar aquesta fase del jaciment dins d'aquesta cronologia. En concret, es tracta de les relacions estratigràfiques, que ens proporcionaven un *terminus post quem* de finals del segle IV dC; i de les notícies històriques, que ens proporcionen un *terminus ante quem* del 878⁴.

Les restes d'aquesta fase formaven part d'un petit assentament rural que, com en d'altres casos (Serrat dels Tres Hereus), estava situat en un lloc enlairat.

4 Aquest any és quan trobem la primera documentació escrita que fa referència a Sant Genís. En concret parla d'una cel·la, que podria correspondre a l'actual edifici de Sant Genís, consagrada a Sant Genís i a Santa Eulàlia (RODRIGO, 2003:6).

Aquest tipus de poblament se situa entre les antigues vil·les romanes i la seva posterior divisió en els *mansí* del segle IX (ENRICH, ENRICH, SALES 2001: 8).

- Fase 3. L'església de Sant Genís (meitat del segle IX – segle XII)

Sabem que l'any 878 ja existia un edifici religiós consagrat a Sant Genís i a Santa Eulàlia (RODRIGO, 2003, 6). En el moment de construcció de la cel·la, les estructures de l'assentament rural ja devien estar força enrunades, però encara devien ser força visibles. Segurament es van acabar d'enderrocar els alçats dels murs que encara eren visibles, i s'aprofitaren moltes de les seves pedres per a la construcció del nou edifici. Així, es va començar la construcció de la cel·la un cop el terreny va ser habilitat. Abans de començar a aixecar els murs, es va abocar un estrat d'anivellació a la zona oest, sobre el qual es va assentar part de la façana principal. Aquest era de color negre, amb presència de moltes restes de morter de calç blanc.

L'edifici estava bastit sense fonaments excavats al subsòl. Només el mur sud disposava d'una petita rasa constructiva (RODRIGO 2003, 9). La resta de l'edifici s'assentava directament sobre l'estratigrafia o sobre l'anivellació abocada en el moment de les obres, a excepció de la zona que s'assentava directament sobre una part del coronament de la façana est de l'edifici de la fase anterior. Aquest fet feia que la construcció presentés força inestabilitat arquitectònica, que possiblement va causar amb posterioritat la inclinació que presenten alguns dels seus murs vers el sud. Per tal de reforçar la cantonada nord-oest, es va excavar al subsòl un negatiu de planta circular, i es va reomplir amb una petita estructura de pedres lligades amb morter de calç que li feien de falca. Posteriorment el negatiu es va acabar d'omplir de terra.

L'edifici presentava una planta rectangular, orientada d'oest a est, formada per quatre murs, dels quals la capçalera s'havia perdut per complet. A la façana principal (oest) s'obria la porta que feia 1,50 m d'amplada, i conservava la part baixa dels brancals, bastits amb pedra tosca⁵, i el marxapeu. Els murs de maçoneria (feien uns 0,90 m d'amplada) estaven bastits amb pedres petites i mitjanes disposades formant filades irregulars, algunes desbastades, i lligades amb morter de calç de color blanc.

Durant l'excavació de l'interior de l'església es va documentar l'enderroc de la teulada, formada per *tegula* plana i *imbrex*, així com la preparació del paviment, que havia estat espoliat (RODRIGO 2003, 9).

Figura 3: Vista de l'hàbitat rural de la Fase 2.

Del moment de construcció de la cel·la de Sant Genís només disposem de cinc petits fragments de ceràmica, tots recuperats durant l'excavació de l'estrat de preparació per a la posterior construcció de l'edifici. D'aquests, destaca una vora d'olla amb el perfil del llavi rectilini i en forma d' "S". Trobem paral·lels d'aquesta ceràmica a l'església de Sant Vicenç de Rus (Castellar de N'Hug, Berguedà), on es proposa una cronologia, com a mínim per al conjunt ceràmic documentat, del segle VII (LÓPEZ, FIERRO 2001: 2-3). I a algunes de les sitges altmedievals del *Castrum* d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès), reblertes al segle X (BOSCH, MESTRES, MOLIST, SENABRE, SOCIAS 2002: 783-787).

Al voltant de l'edifici religiós s'han excavat dos enteraments i se'n tenen notícies d'un altre, que no va ser excavat. Un d'ells pertanyia a un individu perinatal, orientat d'oest a est i enterrat dins una tomba de cista, que aprofitava en dos dels seus costats els paraments dels murs de l'edifici de la fase 2, amb una coberta bastida amb una *tegula* plana. L'altra inhumació pertanyia a un individu adult, orientat d'oest a est i enterrat dins una tomba de banyera.

A partir de principis del segle XII no tornem a tenir notícies històriques que facin referència a Sant Genís de Tapioles. Sembla que el seu ús no va sobrepasar els límits del segle XII, ja que si fem cas de la ceràmica recuperada en els estrats d'abandonament trobem una absència total de les produccions típiques dels segles XIII i XIV.

5 Pedra utilitzada en la construcció de cantonades, arcs o brancals de portes i finestres, a causa de la seva facilitat per treballar-la.

- Fase 4. L'abandonament de Sant Genís (segle XIII)

Un cop l'edifici estava en procés d'abandonament, s'han documentat una sèrie de negatius d'espoliació que trencaven part de l'estratigrafia anterior i fins i tot alguns estaven ubicats dins l'església. Situat a l'exterior de l'edifici i davant la porta principal, s'ha documentat un negatiu de planta ovalada reblerta amb pedres, algunes de les quals podrien correspondre als murs de l'església. En concret, alguns fragments de carreus de pedra tosca similars als utilitzats en la construcció dels brancals de la portada de l'edifici religiós. Aquest negatiu tallava un estrat d'abandonament, l'excavació del qual va proporcionar l'únic fragment vidriat de tot el jaciment. Es tracta d'un petit fragment informe decorat amb blau a l'exterior i en blanc a l'interior, de producció valenciana, situada cronològicament al segle XIII.

A l'interior de l'església també es van documentar un parell d'estructures negatives, les quals van ser reblertes amb materials constructius procedents de l'església (RODRIGO, 2003, 12).

Bibliografia

- BANÚS, J.; BOSCH, M.; RODRIGO, E. (2003). «Les restes arqueològiques de Sant Genís de Tapioles, Vallgorguina (el Vallès Oriental)». *Butlletí municipal de Vallgorguina*. Ajuntament de Vallgorguina, Vallgorguina.
- BOSCH, J.M.; MESTRES, J.; MOLIST, N.; SENABRE, M.R.; SOCIAS, J. (2002). «Les sitges del sector 01. L'ocupació del *Castrum Olerdula* al segle X (Olèrdola, Alt Penedès)». *II Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya*. Actes. Vol. II, p. 783-787. Sant Cugat del Vallès.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. (1995). *Vilaclara de castelfollit del Boix (el Bages)*. Arqueoanoia edicions, Igualada.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; SALES, J. (2001). «Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X, II. Tres yacimientos del Anoya y el Bages (Barcelona)». *II Simposio de Arqueología de Mérida. Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad*. Actes, Mérida.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTIN, J.; RODRIGO, E. (2007). «L'ocupació de l'alta edat mitjana del jaciment del Serrat dels tres hereus (Casserres, Berguedà)». *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Actes. Vol.II, p. 753-757. Sabadell
- LATTARA núm. 6. Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, Lattes, 1993
- MUÑOZ, V. (2007). «L'assentament agrícola altmedieval del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental)». *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Actes. Vol.II, p. 535-546. Sabadell.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO MACÍA, J. (2001). «Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X, I. Cerámica de la provincia de Barcelona». *II Simposio de Arqueología de Mérida. Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad*. Actes, Mérida.
- RIU I RIU, M. (1981-1982). «Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya». A: *Necròpolis i sepulcres medievals de Catalunya*. Col. Acta medievalia. Annex 1. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- RODRIGO, E. (2003). *Excavació arqueològica al jaciment de Sant Genís de Tapioles*. Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ROIG, J. (2007). «La intervenció arqueològica a l'antiga hostatgeria de La Salut de Sabadell: de la mansio aragone a l'església medieval de Sant Iscle (segles X al XIII)». *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Actes. Vol.II, p. 559-584. Sabadell.
- SALVADÓ, I.; ALARCOS, A. (2003a). *Informe de la intervenció arqueològica, d'adequació de l'entorn i consolidació d'estructures del jaciment de Sant Genís de Tapioles, municipi de Vallgorguina (Vallès oriental). del 5 al 21 de maig de 2003*. Informe inèdit dipositat al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Sant Esteve de Palautordera.
- SALVADÓ, I.; ALARCOS, A. (2003b). *Memòria de la intervenció arqueològica, d'adequació de l'entorn i consolidació d'estructures del jaciment de Sant Genís de Tapioles, municipi de Vallgorguina (Vallès oriental). del 5 al 21 de maig de 2003*. Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Sant Esteve de Palautordera.
- SALVADÓ, I.; VILA, LL. (2003). «Sant Genís de Tapioles: del món romà al món medieval». *Lauro* núm. 25.
- SALVADÓ, I. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica i consolidació d'estructures al jaciment de Sant Genís de Tapioles (Vallgorguina, Vallès oriental). Desembre de 2004*. Memòria inèdita dipositada a l'Àrea de Coneixement i Recerca de la Generalitat de Catalunya. Sant Esteve de Palautordera.
- VILAGINÉS, J. (1987). «La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental». *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental* núm. 2. Ajuntament de Granollers, Granollers.